

A VALLÁSI EREDETŰ RUHÁZAT BÍRÓSÁGI TÁRGYALÁSOK SORÁN TÖRTÉNŐ VISELETÉNEK TILALMA AZ EMBERI JOGOK EURÓPAI BÍRÓSÁGA JOGGYAKORLATÁBAN

CZIGLE János Tamás
PhD-hallgató (PPKE JÁK)

1. Bevezető gondolatok

Az utóbbi években a vallásszabadság igazolható korlátozásának kérdése egyre gyakrabban felmerülő témává vált Európában. Ez már csak azért is érdekes, mert a mai, modern értelmében véve ez az alapjog a kontinensen született évszázados vallásháborúkat követően. Georg Jellinek pedig úgy fogalmazott,¹ hogy a vallásszabadság ‘minden alapjog szülőanyja’. Mind az Emberi Jogok Európai Bírósága (a továbbiakban: EJEB), mind az Európai Unió Bírósága (a továbbiakban: EUB) számos jogesetben nyújtott olyan iránymutatást, mely kijelöli eme alapjog gyakorlásának korlátait.

A leggyakrabban visszatérő kérdést a vallási meggyőződés szimbólumokon és ruházaton keresztül történő kifejezésének tiltása vagy limitálása képezi. Kontinens-szerte sorra fogadnak el olyan nemzeti szabályozásokat, melyek általános jelleggel tiltják az arcot és testet eltakaró öltözékek viseletét a köztereken, állami intézményekben.² A mögöttes jogi érvelés szerint e követelmények a közbiztonság és közrend fenntartása érdekében születtek, céljuk tehát nem a diszkrimináció, ennek ellenére a gyakorlatban leginkább azokat érintik, akiknek vallási meggyőződése megköveteli az arcuk és/vagy testük részleges vagy teljes eltakarását, azaz főként a muszlim nőket. Ebből kifolyólag

¹ Georg JELLINEK: *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte. Ein Beitrag zur modernen Verfassungsgeschichte*. Lipcse, Duncker und Humblot, 1985.

² Az első általánosan tiltó szabályok Franciaországban születtek, amit Belgium és számos más EU tagállam követett, például Ausztria, Hollandia, Dánia, Bulgária stb. Ld. a témában: Alessandro FERRARI – Sabrina PASTORELLI (ed.): *The Burqa Affair Across Europe: Between Public and Private Space*. London, Routledge, 2013.

nem meglepő, hogy e korlátozásokra közkeletűen gyakran csak ‘burka-tilalmak’-ként hivatkoznak.³

Az arcot és testet eltakaró ruhadarabok diákok, vagy oktatók általi történő viseletének korlátozása régóta visszatérő kérdés. Újabban pedig a köz- vagy magánmunkáltatóknál történő munkavégzés során történő vallási ruha- és szimbólum-viselet tiltása,⁴ az egyházi munkáltatók által támasztható meggyőződés- és viselkedésbeli követelmények,⁵ vagy éppen az egyházi ünnepek alatti munkavégzés megítélése került az EJEB és EUB látókörébe.⁶ A jogviták eldöntésének színhelye tehát a bírósági tárgyalóterem lett, szó szerint és átvitt értelemben is, jelen tanulmányban ugyanis a vallási eredetű ruházatok bírósági tárgyalások során történő viseletének korlátozásával kapcsolatos EJEB joggyakorlatot igyekszik röviden bemutatni a *Hamidović kontra Bosznia-Hercegovina*⁷ és a *Lachiri kontra Belgium*⁸ jogeseteken keresztül.⁹

2. Ki visel(het)ji és mikor?

A vallási eredeti ruházatok és szimbólumok viseletének tiltása, korlátozása a vallásszabadság külső aspektusának, a *forum externum*-nak, azaz a vallási meggyőződés nyilvános kifejezésének sérelmét eredményezi. Erre az Emberi Jogok Európai Nyilatkozatának (a továbbiakban: EJE) 9. Cikk (2) bekezdése szerint csak akkor kerülhet sor, ha az egy demokratikus társadalomban legitim, tehát törvényben meghatározott célt véd, mint amilyen a közbiztonság, közegészség, erkölcsök vagy ha az mások jogainak és szabadságának érdekében egyébiránt szükséges.¹⁰ Lényegében tehát az a döntő,

³ Egyes narratívák szerint a nemek közti egyenlőség európai értékének védelmét is szolgálják ezek a szabályok, hiszen e ruhadarabok a férfiuralom jelképei is lehetnek. Ez a megközelítés viszont nem veszi figyelembe azokat az eseteket, ahol a nők külső ráhatás nélkül, szabad akaratukból és meggyőződésük-ből viselik az öltözéket.

⁴ 2017-ben két „fejkendő-ügyben” – 2017. március 14-i Achbita ítélet, C-157/15, EU:C:2017:203 és 2017. március 14-i Bougnaoui ítélet, C-188/15, EU:C:2017:204 – határozta meg az EUB, hogy milyen feltételek mellett igazolható a munkavállalók vallási meggyőződésének munkahelyen történő korlátozása a magánmunkáltatók által.

⁵ 2018. április 17-i Egenberger ítélet, C-414/16, EU:C:2018:257. és 2018. szeptember 11-i IR kontra JQ ítélet, C-68/17, EU:C:2018:696.

⁶ 2019. január 22-i Achatzi ítélet, C-193/17, EU:C:2019:43.

⁷ Hamidović v. Bosnia and Herzegovina, no. 57792/15., 2017. december 5-i ítélet.

⁸ Lachiri v. Belgium, no. 3413/09., 2018. szeptember 18-i ítélet.

⁹ A vallásszabadság örökzöld témakörével a hazai jogi szakirodalom is élénken foglalkozott. Az oktatási intézményekben történő fejkendőviselet európai szabályozásainak témájában ld. SCHANDA Balázs: Fejkendőviselet az iskolában. *Fundamentum*, 8. évf., 2004/2. 115–121. A vallásszabadság-és szólásszabadság átfedéseiről, határkérdéseiről és európai jogi környezetéről ld. KOLTAY András: *A vallások, az állam és a szólás szabadsága*. Budapest, Századvég, 2016. Az EJEB vallásszabadsággal kapcsolatos joggyakorlatának bemutatása kapcsán ld.: URTZ Renáta: A lelkiismereti és vallásszabadság az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlatában – A Kókkiknakis-ítélettől az állami semlegesség követelményéig. *Állam-és Jogtudomány*, LVIII. évf., 2017/4. 106–116.

¹⁰ Az Emberi Jogok Európai Egyezményének 9 (2). Cikke kimondja a következőket: „A vallás vagy meggyőződés kifejezésre juttatásának szabadságát csak a törvényben meghatározott, olyan korlátozásoknak

hogya a vallásszabadság vagy egy azzal ütköző jogosult védelméhez fűződik erőteljesebb társadalmi érdek.

A sokat emlegetett burka a muszlim női viseletek egyik legtöbbet eltakaró formája, mely a test mellett az arcot is elfedi, szemben például a hidzsábbal, mely az arcot teljesen szabadon hagyja. Az iszlám tanai a férfiak és nők számára egyaránt a szerény öltözködést írják elő. A test elfedésének mértéke attól függ, hogy valaki egyedül van-e, vagy párjával, családtagok vagy azonos nemű barátok körében, illetve egyéb, vegyes környezetben.¹¹

‘Nem a ruha teszi az embert’ szól a mondás, de a ruházat az egyik elsődleges formája a külvilággal történő nonverbális kommunikációnak, hiszen sok mindent elárul a származásról, foglalkozásról, világnézetéről, munkahelyről és természetesen a vallási hovatartozásról is, akár a viselő szándékától függetlenül is.¹² A vallási meggyőződés szimbólumok, ruhák által történő kifejezésével kapcsolatban az elsődleges vizsgálódási pontot az ezeket viselő személy kiléte, a jogesetben betöltött szerepe jelenti. Az államot képviselő személyek, így például állami oktatási intézményekben a tanárok, vagy a tárgyalóteremben a bírák, ügyészek esetében jóval könnyebb igazolni az esetleges korlátozások szükségét. Ez a képviselőt ugyanis megtestesíti az állami értékrendet és világnézeti felfogást, így fokozottabban érvényesülnek a restriktívok. Egy alapvetően szekuláris államban, így például Franciaországban, elképzelhetetlen lenne, hogy bármilyen látható vallási szimbólumot vagy ruházatot viseljen egy bíró vagy ügyész, mivel az összeférhetetlen az állam világnézeti semlegességének, a francia állam egyik fő szervezőelvét képező *laicitás*-nak elvével.

Az EJEB tiszteletben tartja az eltérő történelmi gyökerekkel rendelkező nemzeti egyházszabályozásokat és hagyományokat, széles körű mérlegelési mozgásteret (*margin of appreciation*) biztosítva az országoknak e téren, a szubszidiaritás elvével összhangban.¹³ Ennek következtében az államok nemzeti hagyományaira hivatkozva általában sikeresen védik meg korlátozó intézkedéseiket. Érdemes azt is megemlíteni, hogy az EJEB húsz éve úgy foglalt állást a *Hasan és Chaush kontra Bulgária*¹⁴ ügyben, hogy az államok kötelesek semlegesek lenni vallási, világnézeti kérdésekben. Annak meghatározása azonban, hogy ez az adott jogesetekben miként valósul meg, már komoly fejtörőt jelent, hiszen az eltérő történelmi, kulturális és vallási hagyományok kizárják az egységes joggyakorlat és az európai konszenzus kialakulásának lehetőségét.¹⁵

---

lehet alávetni, amelyek egy demokratikus társadalomban a közbiztonság, a közrend, közegészség vagy az erkölcsök, illetőleg mások jogainak és szabadságainak védelme érdekében szükségesek.’

¹¹ Te Kahul Tika TANGATA: *Muslim Women, Dress Codes and Human Rights: an introduction to some of their issues*. Human Rights Commission, 2005.december, 2–3. https://www.hrc.co.nz/files/3014/2387/9042/12-Jan-2007_10-00-07_Muslim_Dress_Notes.pdf

¹² Kendyl L. GREEN: Courts Rule Too Narrowly Regarding the Right to Wear Religious Clothing in Public. *Hastings Women’s Law Journal*, Vol. 29., N. 2., 2018. 261–263.

¹³ URTZ (2017) I. M. 106–116.

¹⁴ Hasan and Chaush v. Bulgaria, no. 30985/96., 2000. október 26-i ítélet.

¹⁵ Julie RINGELHEIM: State Religious Neutrality as a Common European Standard? Reappraising the European Court of Human Rights Approach. *Oxford Journal of Law and Religion*, 2017. 2–3.

Az elhatárolás során ugyancsak meghatározó tényező, hogy büntető eljárásról vagy polgári jogi eljárásról van-e szó, hiszen előbbinél fokozottabban érvényesül az állami jelenlét és a közhatalom jelentősége, a megjelenés így gyakorta kötelező. Következésképpen az állam világnézeti semlegességének képviselőjére vonatkozó esetleges kritériumok is hatványozottabban érvényesülhetnek.¹⁶ Az arcot takaró ruhadarabok ellen az egyik leggyakrabban felhozott praktikus érv, hogy ezt viselve egy vallomás hiteltelenné válik. A tanúvallomást értékelő bírónak ugyanis látnia kell a tanú arcát, hiszen a szemmozgás és arcmimika esetleges változásai alapján következtetni lehet az elmondottak valóságtartalmára.¹⁷ Ezzel szemben felhozhatóak olyan ellenvélemények, melyek szerint a tanúvallomás a legkevésbé megbízható bizonyítási eszköz, és a bírák sem ‘élő hazugságvizsgálók’.¹⁸ Szintén egyértelmű, hogy a tárgyalások során a felek és egyéb résztvevők, közreműködők azonosításának elengedhetetlen feltétele az arc felfedése, így a további vizsgálódásokban ez a szempont nem kerül elemzésre. De mi a helyzet akkor, ha egy ügyvéd kíván egy vallási szimbólumot vagy ruházatot viselni, például arcát el nem fedő fejkendőt vagy egy nagy méretű keresztet az eljárás során? Vagy ha – nyilvános tárgyalás esetében – az egyik fél, vagy a hallgatóság valamely tagja? Azokban az esetekben, amikor a ruházat az arcot nem takarja, sem az azonosítást, sem a tanúvallomás értékelését nem gátolja a vallásos öltözet, erre hivatkozva tehát viseletét nem lehet megtiltani, így a korlátozások igazolásai rendszerint visszakanyarodnak az állam világnézeti semlegességének és a szekularizmus tereumaira.

3. Hamidović kontra Bosznia-Hercegovina – tiszteletlenségnek minősül-e a fejfedőviselet a tárgyalóteremben?

3.1. Az ügy körülményei

Hamidović urat tanúként idézték be egy tárgyalásra, mely egy helyi, az iszlám szalafista irányzatát képviselő csoport tagjai által az Egyesült Államok szarajevói nagykövetsége ellen elkövetett terrortámadás ügyében kívánt döntést hozni. Az irányzat követői nem ismerték el az államot és egyházat szétválasztó szekuláris felfogást, egyedüliként az isteni törvények jogosságában hisznek, e meggyőződés kifejezésésképpen a tárgyalás során a vádlottak megtagadták a bíróság felé tanúsított tiszteletadás általános formáit, így például nem voltak hajlandóak felállni sem. Ennek következtében a bíróság elrendelte a tárgyalóteremből történő kivezetésüket, míg jobb belátásra nem térnek.

¹⁶ Jeremy ROBSON: The Niqaab and the Myth of Pinocchio's Nose: Is the Niqaab an Impediment to Fact Finding in an Adversarial Trial? An Analysis of R v D. *Oxford Journal of Law and Religion*, Vol. 5., Iss. 2., (2016) 319–320.

¹⁷ Susan S. M. EDWARDS: Proscribing unveiling – A chimera and an instrument in the political agenda. In: Eva BREMS (ed): *The Experiences of Face Veil Wearers in Europe and the Law*. Cambridge, Cambridge University Press, 2014. 283–284.

¹⁸ Vincent DENAULT – Louise Marie JUPE – Olivier DODIER - Nicolas ROCHAT: To Veil or Not to Veil, Detecting Lies in The Courtroom: A Comment on Leach et al. *Psychiatry, Psychology and Law*, Vol. 24., Iss. 1., (2016) 102–117. <http://dx.doi.org/10.1080/13218719.2017.1260619>

Hamidović is e vallási irányzat követője volt, de a többiekkel ellentétben ő nem tagadta meg a tiszteletadás szabályait. Tanúvallomásának megtétele előtt ugyanakkor az eljáró bíróság elnöke felszólította, hogy távolítsa el a vallási meggyőződésből viselt muszlim fejfedőjét, mely csak a koponya felső szegmensének kis részét takarta el, tehát sem az azonosítást nem gátolta, sem a tanúvallomás értékéből nem vonhatott le. A bíró szerint e fejfedő ellentétes az igazságügyi intézmények öltözködési kódexével, tiszteletlenségnek számít tárgyalóteremben történő viselete, ugyanis ott semmilyen vallási eredetű ruházat vagy szimbólumi viselete nem megengedett. E viselkedésével a bírósági érvelés szerint úgy tűnhet, hogy a tanú mintegy közösséget vállalt a bíróságot el nem ismerő, tiszteletlenül viselkedő vádlottakkal is. Mivel vallási meggyőződésből viselt fejfedőjét Hamidović úr nem volt hajlandó levenni, a bíró kiutasította a tárgyalóteremből és bírságot szabott ki rá a bíróság megsértése miatt.

Az első fokon hozott döntést másodfokon is megerősítették, azzal indokolva, hogy a fejfedők állami intézmények területén történő eltávolítása a társadalmi élet egyik alapvető követelménye és egy olyan szekuláris államban, mint amilyen Bosznia-Hercegovina,¹⁹ a vallási meggyőződés bármilyen nemű kifejezése tiltott a tárgyalótermekben. A nemzeti alkotmánybíróság teljes egészében elfogadta a helyi bíróságok érvelését, megállapítva, hogy a bíróság megsértése miatt kiszabott bírság jogos volt, nem sértve a tanú vallási meggyőződése kifejezéséhez fűződő jogait. Mivel Hamidović a bírságot nem fizette be, azt később 30 napos szabadságvesztésre váltották át. Úgy vélte, hogy a vallásszabadsághoz és a diszkriminációmentességhez fűződő, az EJEE 9. és 14. cikkében foglalt jogai csorbát szenvedtek és a bíróság megsértéséért reá kiszabott büntetés aránytalan sérelmet okozott számára, így az EJEB-hez fordult.

3.2. Az EJEB döntése és annak értékelése

A Bíróság, mint azt a korábbiakban is tette, abból a premisszából indult ki, hogy eljárása másodlagos jellegű mechanizmust képez,²⁰ a nemzeti hatóságok ugyanis megfelelőbb helyzetben vannak a helyi viszonyok, szükségletek és feltételek megítélésakor, kiváltképpen az olyan érzékeny kérdéskörben, mint az állam és az egyház kapcsolata. Így újfent, mintegy főszabályként, a nemzeti hatóságok széles körű mérlegelési mozgásterét deklarálta annak meghatározásakor, hogy milyen mértékben szükséges a vallási meggyőzések korlátozása.

Az EJEB kijelentette, hogy állami tisztségviselőkkel, közalkalmazottakkal szemben valóban fokozottabb követelmények támaszthatóak, melyek következtében világnézetileg semleges, elfogulatlan attitűdöt kell tanúsítaniuk munkahelyükön, ami a vallási szimbólumok, ruházatok legitím tiltását eredményezheti munkavégzésük során. Érdekeség gyanánt megjegyzendő, hogy részben ennek az ügynek köszönhetően intenzív

¹⁹ A bosnyák alkotmány ugyan nem nevesíti a szekularizmust, ám a vallásszabadságot deklaráló nemzeti törvény és az alkotmánybíróság gyakorlata is egyértelműen emellett foglal állást.

²⁰ European Court of Human Rights, Research Division: *Overview of the Court's case-law on freedom of religion*. 2013. október. 31. 19–20. https://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_religion_ENG.pdf

vita alakult ki az országban az igazságszolgáltatási alkalmazottak vallási meggyőződésének tárgyalótermi kifejezésével kapcsolatban. Ennek eredményeképpen egy olyan körlevelet adott ki a bosnyák Legfelső Bírói és Ügyészi Tanács, mely megtiltotta a bírácoknak, az ügyészeknek és a bírósági tisztviselőknek hogy vallási szimbólumokat, ruházatokat viseljenek feladataik elvégzése során. A körlevél értelmében a feleket, tanúkat és egyéb közreműködőket az eljáró bíróságok igazolható esetekben megkérhetik arra, hogy a vallási szimbólumaikat eltávolítsák.²¹

Ebben az esetben viszont úgy tűnhet, hogy az államot képviselő személyekre vonatkozó semlegességi kötelezettség a tanúként behívott, magánszemély Hamidović úrra is kivetítésre került abból a tényből kifolyólag, hogy ő is a tárgyalóteremben tartózkodott. Ez analógiával élve olyan helyzetet idézhetne elő, mintha a diákoktól várnák el, hogy eleget tegyenek egy állam által alapvetően tanárokkal szembeni támasztott semlegességi követelményeknek, csak azért mert – a tankötelesség következtében kötelező módon – egy állami oktatási intézménybe járnak.²²

Az EJEB értelmezése szerint magánszemélyek esetében ilyen fokozott világnézeti semlegességi követelmény rendszerint nem támasztható, eltekintve azoktól az esetektől, melyek már a korábbiakban említésre kerültek, például az arcot eltakaró fejkendők eltávolításának jogossága a tanúvallomások vagy az azonosítások alatt. A fejfedő viselésére Hamidović úr szerint egyértelműen vallási meggyőződésből került sor, az EJEB pedig egyébiránt nem talált arra mutató jelet, hogy e mögött az eljáró nemzeti bíróság megsértésének célja húzódott volna meg, vagy arra akart volna másokat ösztönözni – a vallási csoportjának többi tagjához hasonlóan –, hogy ítéljék el a szekularizmust és a demokratikus, nemzeti értékeket. A vádlottakkal ellentétben ugyanis ő ellenkezés nélkül megjelent a bíróság előtt, felállt mikor ezt kérték tőle, tehát semmilyen módon nem tanúsított tiszteletlen magatartást.²³

Az EJEB megállapította, hogy a bíróságot megsértő személyekkel szembeni bírság kiszabását a törvény írta elő, ugyanis az eljáró bírónak az alaki pervezetés keretében joga van az eljárás rendjét, illetve e rend tisztességének és méltóságának érdekében egyéb magatartási szabályokat meghatározni. E jogosultságnak többek között az a célja, hogy az esetlegesen zavaró, tiszteletlen magatartásokat meggátolja, így a vallásszabadság korlátozásának igazolhatóságára fókuszáló, az EJEE 9. Cikk (2) bekezdése szerinti teszt törvényességi és legitimitási része úgy tűnik, megállja a helyét. E törvényességi kritérium elfogadása azonban aggályos, mivel nem határolja be mi az, amit már nem várhat el egy bíró. A bosnyák bírósági házsabályok valóban megkövetelik,

²¹ Eva BREMS: Skulldcap in the Courtroom: A rare case of mandatory accommodation of Islamic religious practice. *Strasbourg Observers*, 2017. december 11. <https://strasbourgobservers.com/2017/12/11/skulldcap-in-the-courtroom-a-rare-case-of-mandatory-accommodation-of-islamic-religious-practice/>

²² Jeroen TEMPERMAN: State Neutrality in Public School Education: An Analysis of the Interplay Between the Neutrality Principle, the Right to Adequate Education, Children's Right to Freedom of Religion or Belief, Parental Liberties, and the Position of Teachers. *Human Rights Quarterly*, Vol. 32., Iss. 4., (2010) 888.

²³ Itt érdemes megjegyezni, hogy a fejfedő eltávolítása általánosan elfogadott módja a tisztelet kimutatásának, így például templomokban, közoktatási intézményekben stb. Ebben az esetben is általánosan megkövetelték mindenkitől ezt, vallási, nemzeti vagy más hovatartozástól függetlenül.

hogy a bíróságra látogatók tiszteljék az igazságszolgáltatáshoz tartozó intézmények öltözködési kódexét, és nevesítik, hogy milyen ruhadarabokat nem viselhetnek – így például obszcén, felháborodást keltő ruhadarabokat –, de a vallási eredetű fejfedőkre és szimbólumokra kifejezetten nem utalnak.

A mások jogainak törvényes védelme, mint legitim cél elismerése során az EJEB korábbi gyakorlatára hivatkozott, így a *Sahin kontra Törökország*²⁴ és az *Ahmet Arslan* és mások kontra Törökország²⁵ ügyekre. Figyelembe vették azt is, hogy továbbra sem alakult ki egységes európai szintű konszenzus a vallási ruházat megítélése kapcsán, ahogyan azt az *S.A.S kontra Franciaország*²⁶ ügyre reflektálva is kifejtette az EJEB. Érdeemes megemlíteni, hogy az EJEE-t aláíró államok többsége egyáltalán nem szabályozza a magánszemélyek által történő vallási szimbólum- és ruhaviselést a tárgyalóteremben, 4 országban azonban megkövetelik a fedetlen fejet, és Belgiumban – mint ahogyan azt a tanulmányban bemutatandó másik jogesetben részletezésre kerül – ez kifejezetten vonatkozik a vallási eredetűekre is. Dániában például egy szabályozás kifejezetten tiltja a bírónak bármilyen vallási szimbólum tárgyalótermi viseletét.²⁷

Mindazonáltal, az EJEB eszmefuttatása szerint, a fejfedő viselete önmagában nem valósított meg tiszteletlen magatartást, hiszen a nemzeti bíróság nem tudta bizonyítani, hogy ilyen célzattal került volna sor az eltávolítás megtagadására. Ha pedig nem volt tiszteletlen a magatartás, akkor szankcionálása szükségtelen. Ennek fényében az EJEB úgy vélte, hogy adott körülmények között a bíróság kiszabására nem volt szükséges egy demokratikus társadalomban, tehát az EJEE 9. Cikk (2) bekezdése szerinti teszt egyik konstitutív eleme, a 'szükségesség' hiányzik, így nem igazolható a vallási meggyőződés korlátozása. Nyomatékosították, hogy mivel Hamidović tanúként került beidézésre a tárgyalásra, kötelessége volt megjelenni, melynek eleget is tett, de az, hogy vele szemben a bíróság ugyanolyan követelményeket támasztott a vallási meggyőződése kifejezésének 'elfojtása' érdekében, mint amilyeneket a bírósági alkalmazottak esetében is alkalmaznának, egyértelműen túllépte az – amúgy rendkívül lazán értelmezett – mérlegelési mozgásteret.

De Gaetano író ítélethez fűzött véleményében azt is kifejezésre juttatta, hogy a szekularizmus az EJEE 9. Cikke szerinti 'mások jogainak védelmét' szolgáló érték lehet, ahogyan az EJEB korábbi joggyakorlata is megállapította, de csak azokban az esetekben, ahol egy állam alkotmányos hagyományaiban régóta, mélyen és tartósan gyökeret vert ennek elve. A döntéséből így arra is következtethetünk, hogy a jövőbeni hasonló esetekben az elsődleges kiindulási pontot a szekularizmus jogi és történelmi beágyazottsága fogja képezni, ami legitim célt szolgálhat majd a korlátozások számára, melyet az eljárás során sérelmet szenvedett magánszemély helyzetének elemzése fog követni.

²⁴ Leyla Şahin v. Turkey, no. 44774/98., 2005. november 10-i ítélet.

²⁵ Ahmet Arslan and Others v. Turkey, no. 41135/98., 2010. február 23-i ítélet.

²⁶ S.A.S. v. France, no. 43835/11., 2014. július 1-i ítélet.

²⁷ Erica HOWARD: *Religious clothing and symbols in employment-A legal analysis of the situation in the EU Member States*. European network of legal experts in gender equality and non-discrimination – European Commission, 2017. 84.

Érdeemes lehet megjegyezni, hogy noha Hamidović úr szerint vallási követelményt teljesített a fejfedő viseletével, mondván Mohamed próféta is hordott fejfedőt, a ruhadarab megítélése nem feltétlenül esik azonos elbírálás alá a női fejkendőkével. Előbbiek esetében ugyanis nem mindig egyértelmű, hogy vallásilag motivált cselekvés lenne a mögöttes indok, a Korán nem szab meg olyan határozott kritériumokat a férfiak számára szemben a nőkkel, akiknek legalább a hajukat el kell takarniuk. Így esetenként a fejfedők viseletére sokkal inkább hagyománytiszteletből kerül sor vagy a vallási követelmények egyén általi sajátos értelmezése, nem pedig határozott általános vallási utasítás következtében, ami megnehezíti annak bíróságok általi megítélését. Hogyan is lehetne egyértelműen vallási követelményről beszélnünk, ha ez mindenkinek mást és mást jelent egyéni szinten?

Előremutató, hogy az EJEB határozottan fellépett a vallási meggyőződés bizonyos kifejezési formáinak megvédése mellett, viszont ezt olyan módon tette, hogy közben fokozottan hangsúlyozta az állam világnézeti semlegességének, és e semlegesség megvédése érdekében hozott intézkedéseknek jogosságát. Ez arra enged következtetni, hogy ebből kiindulva a korlátozásokat bevezető és fenntartó államok egyszerűen inkább erre fognak hivatkozni, nem pedig más indokokra. Az állam világnézeti semlegességének kérdése tehát lassan afféle ‘ütőkártyává’ vált az évek alatt, a joggyakorlat piederesztálra emelte, a bírók pedig saját értelmezésük szerint a szekularizmus védelmére hivatkozva ‘száműzhetik’ a vallást a tárgyalóteremből, legalábbis azokat az elemeit, amelyek kifejezetten zavarják őket. Ez már csak azért is problematikus, mert a bírók így akár egy országon belül is eltérő módon ítélik meg egy ruhadarab tárgyalótermi viseletét, ami nem teszi lehetővé az egységes joggyakorlat kialakulását.

Szintén érdemes lehet feltenni a De Gaetano bíró által is megfogalmazott kérdéseket, hogy vajon mennyiben lett volna más az ügy kimenetele – illetve egyáltalán sor került volna-e rá –, ha egy ortodox püspököt kérnek meg a fekete fejfedőjének eltávolítására, vagy ha egy személy nem fejfedőt, hanem nagy méretű keresztet visel?²⁸ Az EJEB helyesen hangsúlyozta, hogy az eljáró bíróságoknak egyértelműen kiemelt figyelmet kell szentelniük a vallások sajátosságaira, de az is kétségtelen, hogy a döntések gyakran a társadalom többségének véleményét fogják tükrözni, amivel ‘demokratizálják’ a korlátozásokat. Egy demokratikus társadalom lényege azonban – ahogy azt a *S.A.S. kontra Franciaország*²⁹ ügy kapcsán is kifejtette az EJEB – nem az, hogy a többség akarata mindig érvényesül, hanem hogy a hatóságok biztosítsák a társadalmi csoportok közötti toleranciát, megőrizzék a pluralizmust. A ‘mások jogainak védelmének’ mint a vallásszabadságot korlátozó és diszkriminációt legitimáló tényezőnek az is elengedhetetlen feltétele, hogy a vallási meggyőződés kifejezése valóban reális veszélyt jelentsen egy másik alapjogra, így például a közrendre, melyhez az ügyek körülményeire tekintettel erősebb társadalmi érdek fűződik.

²⁸ Frank CRANMER: Wearing religious symbols in court: Hamidović. *Law & Religion UK*, 2017. december 11. <https://www.lawandreligionuk.com/2017/12/11/wearing-religious-symbols-in-court-hamidovic/>

²⁹ S.A.S. v. France, no. 43835/11., 2014. július 1-i ítélet.

4. Lachiri kontra Belgium

4.1. Az ügy körülményei

Lachiri asszony családtagjaival magánfélként vett részt egy bűncselekményhez kapcsolódó kártérítési ügyben. A tárgyalás napján a bírósági teremszolga az elnöklő bíró utasításai szerint közölte Lachiri asszonnyal, hogy csak akkor léphet a tárgyalóba, ha fejkendőjét – pontosabban hidzsábját, mely a haját és a nyakat eltakaró, de az arcot szabadon hagyó, muszlim nőkre jellemző viselet – eltávolítja. Mivel ezt megtagadta, a tárgyaláson nem vehetett részt, ez ellen jogorvoslattal kívánt élni a vallásszabadságának (EJEE 9. Cikk) megsértésére hivatkozva. A nemzeti bíróság szerint a hidzsáb eltávolítására a belga bírói kódex szabályai miatt volt szükség, ugyanis annak egyik cikke szerint a tárgyalóterembe csak fejfedő nélkül lehet belépni. A mögöttes érvelés értelmében ez a feltétel a bíróság és az állami intézmények felé mutatott tisztelet alapvető megnyilvánulásának tekintendő, egyben a tárgyalás megfelelő, zavaroktól mentes lefolytatását is lehetővé teszi, így a belga bíróság saját értelmezése szerint legitim célt képez.

A fejfedő eltávolításának általános követelménye valóban egy 19. századi bírói kódexből származik, a tisztelet kimutatásának jelképe, miszerint egy templomba, vagy valaki otthonába fedetlen fővel kellett belépni. Azt is érdemes megemlíteni, hogy egy felmérés szerint a bíróknak csupán egy kis része kérte eddig a fejfedő eltávolítását, azt is csak – főszabályként – a problematikus esetekben, így mivel nem általánosan támasztott és végrehajtott követelménynek tűnt, kérdésesnek tűnt, hogy mindez valóban törvény által előírt feltételt képez-e?³⁰

A belga bírói fórumok megerősítették az intézkedés jogosságát, így a nemzeti jogorvoslati eszközök kimerítése után Lachiri asszony ügye kérelmére az EJEB elé került. Szerinte nem csupán magánszemélyi státusza miatt nem alkalmazhatóak rá a közalkalmazottakkal szembeni semlegességi követelmények, hanem azért sem, mert a tárgyalóterem 'kvázi közterületnek' minősül, fejkendőjének eltávolítása pedig nem igazolható módon sérti a vallási meggyőződésének kifejezéséhez való jogát. Ebben a jogesetben tehát szintén egy, az államot nem képviselő, a tárgyaláson ezúttal félként részt vevő személy vallási meggyőződésének kifejezése, és e kifejezés lehetséges korlátozásának jogossága képezi a központi kérdést.

3.2. Az EJEB döntése – túl a Hamidović kontra Bosznia-Hercegovinában foglaltakon

A hidzsáb viselete az EJEB joggyakorlata szerint – *Sahin kontra Törökország*,³¹ *Dogru kontra Franciaország*³² – egyértelműen egy vallásilag motivált cselekmény. A fejkendő

³⁰ Julie RINGELHEIM: Lachiri v. Belgium: Headscarf ban imposed on a civil party in a courtroom in violation of religious freedom. *Strasbourg Observers*, 2018. december 23. <https://strasbourgobservers.com/2018/11/23/lachiri-v-belgium-headscarf-ban-imposed-on-a-civil-party-in-a-courtroom-in-violation-of-religious-freedom/>

³¹ Leyla Şahin v. Turkey, no. 44774/98., 2005. november 10-i ítélet.

³² Dogru v. France, no. 27058/05., 2009. december 4-i ítélet.

eltávolításának a bíróság részéről történő elrendelése így megvalósítja a vallási meggyőződés kifejezésének korlátozását.³³ A korlátozás a nemzeti bíróságok szerint tehát a közrend védelmének legitim célját szolgálta, így egy demokratikus társadalomban szükségesnek minősülő feltétel. A hidzsáb azonban nem takarja az arcot, szemben azokkal a ruhadarabokkal, melyek viselését mind Belgiumban, mind Franciaországban betiltották közterületeken, és mely szabályozás közrend védelmében való szükségességét az EJEB korábban az *S.A.S. kontra Franciaország*³⁴ ügyben is elismerte.

Mivel a fedetlen fej kritériuma megtalálható az említett kódexben, első ránézésre úgy tűnhet, hogy a törvényesség kritériuma teljesülni látszik. Az EJEB a rendelkezés alkalmi használata és a használattal kapcsolatos bizonytalanságok miatt – úgy tűnik – nem foglalt határozott állást e feltétel tekintetében, inkább az EJEE 9. Cikk (2) bekezdése szerinti teszt egy másik pontját, nevezetesen a szükségességet vette górcső alá. A ‘törvényesség’ mint legitimáló tényező megléte és megítélése azonban sem a Hamidović, sem a Lachiri ügy kapcsán nem magától értetődő a hivatkozott kódex bekezdések ellenére. A *Kokkinakis kontra Görögország*³⁵ ügy kapcsán ugyanis az EJEB a törvényesség feltételeként szabta meg, hogy az adott rendelkezések az érintettek számára elérhetőek és érthetőek legyenek, valamint hogy az államot képviselő személyek megfelelő tájékoztatást nyújtsanak róluk, illetve az esetleges jogkövetkezményekről, mindezek teljesülését pedig eseti jelleggel kell vizsgálni. Az EJEB mondhatni megkerülte e kérdéseket azáltal, hogy inkább a szükségesség hiányára fókuszált, ezáltal pedig elhalasztotta annak lehetőségét, hogy törvényesség kérdését közelebről is megvizsgálva határozottabb és részletesebb iránymutatást nyújtson a jövőre nézve is.

Elvi síkon elemzésre került a tárgyalóterem ‘köztéri jellegének’ kérdése is, tehát hogy a korlátozó szabályozások szempontjából kvázi ügy lehet-e tekinteni erre a helyiségre, mint egy valódi köztérre, például egy parkra vagy az állami oktatási intézményekre. Az egyértelműen kijelenthető, hogy a tárgyalóterem valóban valamelyest ‘köz-jellegű’ intézmény, ahol a nemzeti hagyományoktól függően fokozottabban érvényesülhetnek a világnézeti semlegesség követelményei, mint ahogy a joggyakorlat azt már az állami általános iskolák esetében is kialakította mind az oktatók, mind a diákok viszonylatában. Fontos különbség azonban, ami az analógia alkalmazását kizárja, hogy a bíróság egy olyan intézmény, ahol az állam egyik alapvető funkcióját, az igazságszolgáltatást teljesíti. A magánszemélyek természetesen kötelesek bizonyos magatartási követelményeknek eleget tenni, de csak annyiban, amennyiben azok szükségesek, és egy legitim cél érdekében arányos módon alkalmazzzák őket. Az állam képviselőinek ezzel szemben nem csupán viselkedésükkel és eljárásukkal, hanem adott esetben megjelenésükkel is ki kell fejezniük a világnézeti semlegességüket. Az nehezen elképzelhető, hogy az államot semmiféle módon nem képviselő személyek vallási eredetű öltözete veszélyt jelenthetne a bírák semlegességére, akiknek alapvető kötelességük hogy pártatlanul és

³³ Megjegyzendő, hogy a muszlim női viseletekkel szemben rendszerint szigorúbban lépnek fel a bíróságok, mint a férfiak által hordott turbánokkal vagy más fejfedőkkel szemben, így, noha egyértelmű a Hamidović ügygel történő párhuzam, nem teljesen azonos a jogalkalmazói hozzáállás.

³⁴ S.A.S. v. France, no. 43835/11., 2014. július 1-i ítélet.

³⁵ Kokkinakis v. Greece, no. 14307/88, 1993. május 25-i ítélet.

objektíven álljanak hozzá az eléjük kerülő ügyekhez.³⁶ Amennyiben mégis úgy döntött volna a testület, hogy a tárgyalóterem a közoktatási intézményekkel azonos elbírálás alá esik, akkor az iskolákhoz hasonlóan itt is megállapításra kerülhetett volna, hogy a világnézeti semlegesség követelményének védelméhez erősebb társadalmi érdek fűződik – erre a testület *Sahin kontra Törökország*³⁷ ügyre történő hivatkozása egyértelműen utalt – mint a *forum externum*-hoz.³⁸

A hölgyet kizáró belga bíróság tehát, mint ahogyan az a fentiekben is kifejtésre került, nem a nyilvánosság számára nyitva álló helyek világnézeti semlegességét vette alapul, hanem a bírói kódexre hivatkozva – érvelésük szerint – a rend fenntartását kívánták az intézkedéssel szolgáltni, így az EJEB is ennek szükségességét elemezte. Ennek során nyomatékosításra került Lachiri asszony tárgyalásban betöltött szerepének, magánszemélyi státuszának fontossága is, utalva a Hamidović ügyben már megállapítottakra, így az EJEB megállapításai szerint vele szemben sem támaszthatóak az államtól képviselőkkel esetében fokozottan alkalmazható, a vallási meggyőződés kifejezését egyébiránt legitim módon korlátozó követelmények. Ugyanakkor Lachiri asszony, mint az ügy egyik felének helyzete teljesen azonos a tanúként beidézt Hamidović úréval, hiszen amiként ez az utóbbi esetében is kifejtésre került, a tanú köteles megjelenni a tárgyaláson, különben súlyos jogkövetkezményekkel néz szembe.

Folytatva az összehasonlítást, Lachiri asszony magatartásának elemzése során az EJEB megállapította, hogy akárcsak Hamidović úr, ő sem volt tiszteletlen, viselkedése a tárgyalás megfelelő lefolytatását és rendjét nem zavarhatta. A szükségesség kritériuma tehát újfent nem állja meg a helyét. Hiába volt legitim az elérni kívánt cél, eredményét tekintve és valós veszélyeztetés híján az így nem mások jogainak és a közrend védelmét szolgálta. Következésképpen, mivel az EJEE 9. cikk (2) bekezdése szerinti teszt egyik konstitutív feltétele hiányzik, megállapítható a vallásszabadság külső aspektusának nem igazolható módon történt sérelme.

Ugyan dicséretes a vallásszabadság védelme, mindezek mellett a Hamidović ügy kapcsán is kiemeltre tekintettel arra következtethetünk, hogy ha a belga bíróság nem a közrend fenntartására és az azt szolgáló törvényi cikkekre hivatkozott volna, hanem mondjuk a szekularizmusra, és az állami intézmények világnézeti semlegességére, mint nemzeti hagyományokon nyugvó védendő értékre, akkor nagy valószínűséggel igazolhatónak találta volna az EJEB a fejkendő eltávolításának igényét. Ezzel újfent teret engedve a Hamidović ügy kapcsán már megfogalmazott jogos kritikáknak, miszerint túlságosan hajlamos a nemzeti mérlegelési jogkörre hagyatkozni (*margin of appreciation*), ezáltal pedig a vallási kisebbségek – kiváltképpen a muszlimok – vallásszabadsághoz fűződő jogai rendre korlátozásra kerülnek és egyre inkább úgy tűnhet, hogy végső soron csak a *forum internum* élvez védelmet.

Szükséges lenne annak kijelölése, hogy a mérlegelési jogkörnek pontosan hol is húzódik a határa és milyen korlátozás lépi át e képzeletbeli vonalat az EJEB szemében. A

³⁶ RINGELHEIM (2018) i. m. <https://strasbourgobservers.com/2018/11/23/lachiri-v-belgium-headscarf-ban-imposed-on-a-civil-party-in-a-courtroom-in-violation-of-religious-freedom/>

³⁷ Leyla Şahin v. Turkey, no. 44774/98., 2005. november 10-i ítélet.

³⁸ BREMS (2017) i. m.

részletezett jogeseteket megvizsgálva úgy tűnik, hogy e téren a magánszemélyek és az állami funkciókat ellátók közötti különbségtétel képez a kiindulási alapot, de a pontos iránymutatással a testület a mai napig adós maradt, akárcsak a vallási eredetű szimbólumok és öltözékek viseletével kapcsolatos lehetséges korlátozások általános elveinek tisztázásával, előbb vagy utóbb azonban – az egyre gyakoribb jogesetek következtében – kénytelen lesz e mulasztását pótolni.³⁹ A vallási meggyőződés ugyanis nem csupán egy olyan ‘ruhadarab’ amit otthon lehetne hagyni, ha munkába vagy máshová indul az ember, hanem a személyiség és identitás elválaszthatatlan része.

5. Konklúziók

Az utóbbi évek jogesetei egyértelműen megerősítik, hogy az EJEB alapvetően nagyfokú mérlegelési jogkört biztosít az országoknak, így azok nemzeti hagyományaira hivatkozva legtöbbször sikeresen védtek meg vallásszabadságot korlátozó intézkedéseiket, a kérelmezők pedig csak ritkán voltak sikeresek. A tanulmányban elemzésre került eseteket megelőzően csak két alkalommal, az *Ahmet Arslan és mások kontra Törökország*⁴⁰ valamint az *Eweida és mások kontra Egyesült Királyság*⁴¹ ügyekben döntöttek a vallásszabadság ‘javára’. De nem csupán ebből kifolyólag jelentősek ezek az ügyek, hanem azért is, mert közvetlenül elismerésre került a magánszemélyek vallási meggyőződésének tárgyalóteremben történő kifejezésének jogossága. Ennek ellenére bizonyos kritikák szerint az EJEB még így is egy igencsak óvatos lépést tett meg, ami a vallási kisebbségek fokozottabb védelmének gyenge előszele csupán.⁴² A testület ítéleteit egyre fokozottabb politikai és társadalmi érdeklődés övezi, annak változó döntései pedig arra engednek következtetni, hogy ez egyértelműen hatással volt működésére, és legtöbbször látszólag a politikai többség érdekei szerint kerül sor az ítéletek meghozatalára.⁴³

A gyakran hivatkozott világnézeti semlegesség, mint vallásszabadságot korlátozó és e korlátozást legitimáló hivatkozási alap főszabályként annak követelményét foglalja magában, hogy az igazságszolgáltatást megtestesítő bírók döntésüket semleges alapon hozzák meg, saját vagy mások vallási hovatartozásától vagy egy vallási meggyőződés hiányától függetlenül. Egyes országokban, ahol a semlegességnek komoly, begyökerezett hagyományai vannak, így például Franciaországban, ez a követelmény a megjelölésre is vonatkozik, tehát külsőleg is semlegesnek kell tünniük az államot képviselő személyeknek. Hasonlóképpen, az állami iskolákban és egyetemeken is tilthatják a tanárok és diákok számára a vallási meggyőződésük kifejezését – *Dogru kontra Francia-*

³⁹ BREMS (2017) i. m.

⁴⁰ Ahmet Arslan and Others v. Turkey, no. 41135/98., 2010. február 23-i ítélet.

⁴¹ Eweida and Others v. United Kingdom, no. 48420/10, 59842/10, 51671/10, 36516/10., 2013. május 27-i ítélet.

⁴² Asim Jusic: An (Un)Exceptional Case: Strasbourg’s Court Reserved Nod to Religious Symbols in the Courtroom. *Oxford Journal of Law and Religion*, Vol. 8., Iss. 1. (2019) 213–222.

⁴³ UITZ (2017) i. m.

ország,⁴⁴ *Dahlab kontra Svájc*⁴⁵ stb. – akárcsak kórházakban, ahogyan ez az *Ebrahimian kontra Franciaország*⁴⁶ ügyben kifejtésre került. A tanárok és diákok vallásszabadsága, az állam nevelési kötelessége és az állami intézmények világnézeti semlegessége, valamint a szülők jogai kerülhetnek összetűzésbe, mely csatározások vesztese legtöbbször a *forum externum*, azaz az egyén vallási meggyőződésének kifejezéséhez való joga.

A végzős, gyakorlatukat töltő joghallgatók vallási meggyőződésének szimbólumok és ruhák általi kifejezése szintén egy aktuális kérdés, mely tekintetében újfent nem ad egyértelmű útmutatást az EJEB. Németországban, pontosabban Bajorországban például kifejezetten tiltják a fejkendőviselést a jogi gyakornokok számára a bíróságok épületeiben, amennyiben adott tevékenységi körében az államot vagy az igazságszolgáltatást képviselné.⁴⁷ Az ügyészek és bírók számára szintén tiltott a fejkendőviselést, miközben a tárgyalótermek falán feszületek találhatóak egy közelmúltban elfogadott jogszabály értelmében, mely megköveteli, hogy az állami intézményekben keresztet helyezzenek el. A német bíróságok szerint ez nem befolyásolja semleges értékítéletüket, mivel a motiváció nem vallási, sokkal inkább a nemzeti identitás szimbólumaiként tekintenek rájuk.⁴⁸ Ebben az esetben rögtön a *Lautsi kontra Olaszország*⁴⁹ esetre asszociálhatnak a téma iránt érdeklődők, ahol az állami iskolák tantermeiben található keresztet kapcsán állapították meg, hogy azok 'passzív' jelképek, melyek nem feltétlenül vallási töltettel rendelkeznek, egyúttal kulturális szimbólumok is, tehát elhelyezhetőek.

A *Barik Edidi kontra Spanyolország*⁵⁰ ügy kapcsán szintén a közelmúltban az került megállapításra, hogy bizonyos mértékig az ügyvédekre is kiterjedhet az öltözködés korlátozása, annak ellenére, hogy nem az államot képviselik. A nemzeti bíróság szerint ugyanis ők is csak fedetlen fejjel, vagy az adott országban hivatalos fejfedőt viselve – Spanyolországban ez a biretta – vehetnek részt egy tárgyaláson.

Ahogyan az megállapításra került, egy tárgyaláson megjelenő magánszemély viszont semmiféle módon nem képviseli az államot, igazságszolgáltatási hatalommal nem rendelkezik. Ennek következtében igencsak nehézkesen állja meg az a feltételezés a helyét, miszerint öltözkéivel befolyásolná az igazságszolgáltatás rendes működését. A vallás tanaitól függően egy szimbólum, valamint ruhadarab viselete számukra éppen hogy nem a tiszteletlenség jele, hanem a tisztelet kifejezésének eszköze. A fedetlen fő megkövetelésének gondolatát tovább vezetve elméletben – és abszurd módon – akár azt is elvárhatnák, hogy a vallási megfontolásokból (például az ortodox zsidó asszonyok), vagy e megfontolás híján parókiát viselők is vegyék azt le a tárgyalások során, ezáltal vallási meggyőződésüktől szó szerint és átvitt értelemben is lecsupaszítva egy személyt.

⁴⁴ Dogru v. France, no. 27058/05., 2009. december 4-i ítélet.

⁴⁵ Dahlab v. Switzerland, no. 42393/98., 2001. február 15-i ítélet.

⁴⁶ Ebrahimian v. France, no. 64849/11., 2015. november 26-i ítélet.

⁴⁷ Ld. German court allows courtroom headscarf ban. *Deutsche Welle*, 07. 03. 2018. <https://www.dw.com/en/german-court-allows-courtroom-headscarf-ban/a-42857656>

⁴⁸ Ld. Germany: Bavarian court upholds headscarf ban for judges, prosecutors. *Deutsche Welle*, 18. 03. 2019. <https://www.dw.com/en/germany-bavarian-court-upholds-headscarf-ban-for-judges-prosecutors/a-47960676>

⁴⁹ Lautsi v. Italy, no. 30814/06., 2011. március 18-i ítélet.

⁵⁰ Barik Edidi v. Spain, no. 21780/13., 2016. 05. 19-i ítélet.

